

نقش متقابل فرهنگ و تمدن در شهر کاشان (مطالعه موردی مسجد آقابزرگ)

محمد جعفر حسام محمدی (نویسنده مسئول)

دانشجوی دکتری مدرسی معارف دانشگاه قرآن و حدیث قم، قم، ایران

hessam757@yahoo.com

دکتر عبد الله موحدی محب

استادیار پایه ۲۰، هیات علمی دانشکده الهیات دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

Amovahedi@yahoo.com

دکتر محمد اکبری نصرآبادی

مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحدمحلات، محلات، ایران

چکیده

هر اثر تاریخی به وجهی محصول فرهنگ زمانه با پشتوانه پیشینه دراز دامن خود در تاریخ تمدن و فرهنگ بشری است. چنانکه هر پدیده تاریخی و فرهنگی خشتی از بنای عظیم فرهنگ زمانه خود و گامی به آهنگ آینده تمدنی و فرهنگی است.

پیوند اجتناب ناپذیر پدیده های تاریخی و فرهنگ با دو سویه گذشته و آینده در بناهای تاریخی به گونه ای ملموس تر و پررنگ تر می نماید و به دلیل بار فرهنگی شایسته تامل بیشتری است. مقاله پیش رو به دنبال بررسی چگونگی اثر پذیری یکی از بناهای پرآوازه تاریخی شهر کاشان مشهور به مسجد آقابزرگ است. همچنین بازخوانی نقش این بنای عظیم در گسترش دانش و فرهنگ اسلامی در منطقه.

پس نگاهی به اهمیت جایگاه مسجد در اسلام و پیشینه تاریخی و فرهنگی کاشان خواهیم داشت سپس به بنای مسجد آقابزرگ در کاشان.

واژگان کلیدی: مسجد، تاریخ، فرهنگ، تمدن، آقابزرگ

الف: جایگاه مسجد در اسلام

مسجد واژه ای عجمی است که اصل آن مزکت بوده است یعنی معبد و پرستشگاه و پس از وام گیری عرب و آمدن به زبان عربی وضعیت فعلی را به خود گرفته است. (معین، فرهنگ فارسی ج ۳ ص ۱۴۰۶) این واژه در زبان عربی رایج، اسم مکان برای انجام سجده قرار گرفت و از آنجا که نزدیک ترین حالت نمازگزار به معبود، حالت سجده است به مکان نماز هم اطلاق می شود. زرکشی، اعلام الساجد باحکام المساجد ۱۴۰۳: ص ۱۸؛ راغب، مفردات الالفاظ ۱۳۸۱: ص ۲۷۱) اما قرآن کریم آن را در مطلق محل عبادت ادیان بکار برده -چنانکه از مسجد الاقصی (اسراء: ۱) و بنای مسجد اصحاب کهف (کهف: ۲۱) نام می برد- و هدف آن را خانه توحید (بقره: ۱۱۴ و ۲۵)، محل عبادت (جن: ۱۸) و اساس تقوای الهی (توبه: ۱۱۷-۱۱۸) می داند.

مسجد در تاریخ اسلام از آغاز دارای کاربری های مختلف بجز جنبه های عبادی نیز بوده است. از جمله: محل تعلیم و تربیت؛ مرکز حکومت پیامبر اسلام (ص)؛ کرسی قضاوت و اجرای عدالت؛ محل اجتماع مسلمانان و بهبود روابط اجتماعی؛ محل تجمع، تجهیز، ساماندهی و مقرر فرماندهی سپاه اسلام؛ مرکز ابلاغ و اطلاع رسانی اخبار سیاسی- فرهنگی- اجتماعی و نظامی؛ خلوت انس سالکان و در صورت لزوم درمانگاه موقت مجروحان جنگی. (فراستی، المسجد فی الحضاره الاسلامیه ص ۷۷-۸۹؛ موظف رستمی، آیین مسجد ج ۲ ص ۷۲-۸۲)

ب: پیشینه تاریخی شهر کاشان

شهر تاریخی کاشان از دیرباز با تمدن ۷ هزار ساله مکشوف از تپه های سیلک (شکل شماره ۱) اولین خاستگاه تمدن بشری شناخته شده است.

واژه کاوان و زبان شناسان برآنند که لفظ کس و کاش و کاسان و کاشان... در زبان کهن ایران زمین با معبد و نیایش پیوند معنایی دارد. معنی کاش جمیل است و ظریف است و از اوست لغت کشی. کش معنی رعنایی بود. کشی و کشمیر و دگر کاشمر و کاشغر است جاهایی که عبادتگاه

بودایی بود. لفظ کاشانه و کاشان به لغت‌های قدیم معبد و جایگه جشن و دلاسایی بود. (ملک الشعراء بهار دیوان ص ۵۴۲-۵۴۳)

از همان طلیعه آفتاب ولایت علوی به ایران، شهر کاشان از پیشگامان استقبال گرم از نور ولایت بوده است. (اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ۱۳۶۷ ج ۴ ص ۲۰۸؛ نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان ۱۳۶۵: ص ۱۰) دعوت مردم فین از امام باقر(ع) و دستور امام پنجم شیعیان به عزیمت فرزند بزرگوارشان حضرت سلطانعلی در دهه های نخست سده دوم گویای این واقعیت می باشد. (مدنی، شرح زندگانی و شهادت علی بن باقر، ۱۳۷۸ ج ۶ ص ۲۷؛ امامت، تذکره حضرت سلطانعلی بن امام باقر و آقاعلی عباس ص ۲۳) نتیجه این پیوند، درخشش عالمان و فرهیختگان ولایتمدار بسیار در سده سوم و چهارم در خطه دار المومنین کاشان بوده، تا جایی که در سده های بعد، شهر کاشان یکی از نام آورترین مراکز علمی جهان اسلام گردید. (موحدی محب، مجله کاشان شناخت، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۴)

با آغاز دوران قاجار، کاشان در پرتو شخصیت علمی و جامعیت عالم ملا مهدی نراقی (وفات ۱۲۰۹ق) یکی از مراکز قدرتمند حوزه‌های علمیه شیعه در ایران گردید، چنان که برخی از طلاب و دانش پژوهان حوزه‌های درسی عراق نیز در پایان تحصیلات خود به کاشان آمده و فنون عقلی و نقلی را به صورت حضوری خدمت علامه نراقی تتلمذ می نمودند. (نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان؛ کلاتر ضرابی، تاریخ کاشان؛ مشهدی، کاشان شناسی)

ج: ملا مهدی نراقی (آقا بزرگ)

تولد آخرین فرزند مجتهد بزرگ کاشان، ملا مهدی نراقی (ملا محمد بن ابیذر، م ۱۲۰۹) همزمان با رحلت خودش بود و طبق رسم، نام پدر را بر پسر گذاردند. مردم کاشان پس از ارتقاء پسر به مرتبه اجتهاد، برای رفع تشابه اسمی به پدر «آقا بزرگ» و به پسر «آقا کوچک» می گفتند تا آنکه محمد شاه قاجار طی اقامتی چند روزه در کاشان و دیدار با علماء شهر از جمله ملا محمد مهدی (آقا کوچک) و اطلاع از مراتب علمی بسیار ایشان، به مردم کاشان امر کند از این پس به آقا

کوچک، آقا بزرگ بگویند. و به حاج محمد تقی خانبان (حاکم وقت شهر) هم دستور دهد تا این مسجد و مدرسه را برای ایشان بنا کرده و دختر خود را به عقد ایشان درآورد.

ملا مهدی از علماء بزرگ قرن سیزدهم است که از برادرش حاج ملا احمد فاضل نراقی به سال ۱۲۴۴هـ ق و محمد سعید بن یوسف دینوری اجازه داشته است. آثار وی: تنقیح الاصول (۲ جلد)، المقاصد العلیه در شرح ارشاد الازهان علامه حلی و زینه العباد (رساله عملیه)

آقا بزرگ به سال ۱۲۶۸ در کاشان درگذشت و در قم در مقبره ای نزدیک آرامگاه ابن بابویه به خاک سپرده شد. (عاطفی، بزرگان کاشان ۱۳۸۹، ج ۲ ص ۲۷۶)

نقش متقابل فرهنگ و مسجد آقا بزرگ

بخش اول: تاثیر فرهنگ و تمدن اسلامی بر بنای مسجد آقا بزرگ

مدرسه آقا بزرگ در خیابان فاضل نراقی کاشان قرار دارد. ساختمان این مدرسه مربوط به دوره قاجاریه بوده و با سرمایه حاج محمد تقی خانبان طی سال های 1251 تا ۱۲۶۰ قمری جهت برگزاری نماز جماعت و کلاس درس و بحث ملا مهدی نراقی دوم، (برادر ملا احمد نراقی) ملقب به آقا بزرگ که سمت دامادی حاج محمد تقی را هم داشت، بنا شده و به این نام معروف گردیده است. (شکل شماره ۲)

معماری بنا

معمار بنا شخصی به نام استاد حاج شعبان بوده است. مشهور است که این معمار برجسته با دستمزدی که برای ساخت این بنا گرفت، رواقی را در حرم حضرت امام رضا (ع) ساخته است. تمامی بنا از جمله گنبد مدرسه آقا بزرگ (که جزو بزرگ ترین گنبدهای آجری است.) با آجر پخته ساخته شده و تزئینات به کار رفته در آن عبارت است از: کاشی کاری، آجرکاری، کتیبه های نفیس گچی و کاشی، مقرنس کاری، خطاطی ثلث و نستعلیق و نقاشی و ... که تمامی موارد ید شده، زاده هنر دیر پای ایرانی است که ریشه در فرهنگ ناب اسلامی دارد و همه برکشیده در دامن آموزه های مذهبی است.

نقاش بنا، استاد محمدباقر قمصری بوده و خطوط بکار رفته در بنای مسجد توسط اساتید برجسته خوشنویس کاشان چون: محمد ابراهیم (جد خاندان معارفی کاشان)، محمد حسین (جد خاندان ادیب)، سید صادق کاشانی و... به نگارش درآمده است.

تأثیر فرهنگ اسلامی بر برخی از بخشهای مهم بنا

اهمیت به عابران: (پیرنشین ها)

در قسمت ابتدایی بنا دو سکو در دو طرف بنا برمی خوریم به نام پیرنشین، علت تعبیه این سکوها هم این بوده است که اشخاصی که از کوچه عبور می کنند اگر باری بر دوش دارند برای رفع خستگی بار خود را روی این سکوها قرارداده و استراحت کنند و دلیل بعدی و مهمتر افراد سالمند و پیر بوده اند تا روی آنها به استراحت بپردازند. (شکل شماره ۳)

کتیبه مالیاتی

در بالای درب ورودی مسجد (قسمت بیرونی) به کتیبه ای (لوح) سنگی برمی خوریم که فرمان معافیت مالیاتی بنا از طرف محمد شاه قاجار می باشد. (شرح کتیبه در نقش مسجد ذکر خواهد شد) در سر در این مسجد ۳۲ یا (۲۳) نوع هنر کار شده است (شکل شماره ۴)

توجه به تعداد آیات

تعدادی میخ های به کار رفته شده در دولنگه درب ورودی مسجد دقیقاً ۶۶۶۶ عدد به تعداد آیات قرآن کریم می باشد. (شکل شماره ۵)

رعایت سالخوردگان

راهرو های اطراف:

الف: این راهروها و شیب آنها به گونه ای تعبیه شده است که افراد سالمند بتوانند بدون مشقت از آن عبور نمایند.

ب: قسمت بعدی برآمدگی است به نام «پاچنگ» [پاچنگ] [چ] (ا مرکب) دریچه خرد. پاچنگ . پاژنگ : مال فراز آری و بکار نداری تا ببرند از در و دریچه و پاچنگ. لغت نامه دهخدا؛ (اسم) «پاژنگ، پاژنگه» ۱. دریچه. ۲. روزن. ۳. سوراخ دیوار: مال فراز آری و نگاه نداری / تا ببرند از در و دریچه و پاچنگ (ابوعاصم: شاعران بی دیوان: ۲۶۳). فرهنگ لغت عمید]

و علت تعبیه آن هم اینست که شخصی که از بیرون داخل مسجد می شود و احتمالاً کار دیگری بجز عبادت دارد از دالان های کناری عبور کند تا احترام و قداست مسجد حفظ گردد.

تأثیر هنر در معماری

با ورود به شبستان هر مسجدی نخستین بخشی که توجه ما را به خود جلب می کند « قبله و محراب » شبستان است اما در مسجد آقا بزرگ بر خلاف بقیه مساجد و پیرو رعایت اصل تقارن توسط معمار، محراب در کنار شبستان بنا گردیده است (نه در وسط).

جهت قبله ی محراب با عبارت «یا قاضی الحاجات» مشخص شده است. اطراف محراب کتیبه ای است با خط ثلث (سوره های شمس و اعلی) به نشانه اقمه نمازهای عیدین در این مکان زیرا خواندن این دو سوره در آن دو نماز مستحب است. این نوشته ها از جنس ساروج است. بالای محراب هم برای انعکاس بیشتر صدای پیش نماز در کل مسجد کانالی تعبیه گردیده است.

حیاط های اطراف شبستان تقارن ندارند یکی مسقف و محصور و دیگری بدون سقف و از چهار طرف آزاد می باشد. توضیح این عدم تقارن آنکه زمان ملامحمد مهدی دو حیاط قرینه ی هم بوده اند ولی بعد از مدتی فرزند ملا محمد مهدی اطراف یکی از آنها را پوشانده و مسقف می کند و شبستان مسجد را به آنجا انتقال می دهد.

علاوه براین، دو حیاط خلوت و آب انبار بزرگ، شبستان دیگری در پشت گنبد و ساختمان مسجدی در جنب گنبد و محرابی کاشی کاری شده واقع در شبستان جنب گنبد، به عنوان متعلقات این بنای عظیم وجود دارد که همه آنها مجموعه ای دیدنی و از هنرهای معماری، کاشی کاری، گچ بری، کتیبه نویسی، مقرنس کاری، نقاشی و ... منبعث از فرهنگ اسلامی تشکیل یافته اند.

اهتمام ویژه به علم و دانش

در طبقات تحتانی اطراف صحن مدرسه علمیه قرار دارد که دارای دوازده حجره، در سه جهت است. یک مدرسه بزرگ با دو راهروی جنبی که راه ورود به حجره ها را نیز ممکن می سازد در قسمت جنوبی قرار دارد. پس از ورود به محوطه مدرسه در صحن فوقانی و تحتانی و حجره های محل سکونت طلاب، گنبد آجری باشکوه و گلدسته های دو طرف آن خودنمایی می کند. (شکل

شماره ۶)

توحید در گنبد (مقصوده)

معمار، این قسمت را با ۴ ضلع، سپس ۸ و ۱۶ و... آغاز کرده تا به دایره رسیده و نهایتاً دایره ها را به شمسه ای رسانده که در معماری نشانه ی احدیت و یگانگی خداوند متعال می باشد. فضای داخلی گنبد با کتیبه ای از سوره فتح تزئین گردیده است. گنبد این مسجد نیز سه لایه است. بیشترین محیط دایره برای گنبد ۵۰ متر و ارتفاع نوک گنبد از سقف مسجد حدود ۱۸ متر می باشد.

اعتقاد به مهدویت

زیر حیاط چاهی قرار دارد که بین مردم کاشان به چاه امام زمان معروف است و مردم برای برآورده شدن حاجاتشان در کنار این چاه نماز می خوانند و داخل چاه عریضه می انداختند.

اعتقاد به برزخ، قیامت و توجه به مقام شهید:

در قسمت چپ محوطه حیاط اصلی (از درب ورودی) مقبره ای است که اصل و بنیاد بنای آن مربوط به قرن ششم و متعلق به خاندان نراقی دیده می شود و در آن فرزند و نبیره و فرزند نبیره ی ملا محمد مهدی (شهید علی) در آن مدفون هستند. (شکل شماره ۷) خود ملا محمد مهدی در قم و پدرش (ملا محمد مهدی بزرگ) در صحن صغیر حضرت علی (ع) در نجف اشرف مدفون می باشند.

در این مقبره از درهای «اُرسی» (عمودی باز شو) استفاده شده که در آنها هنر گره چینی زیبایی را می توانیم رویت کنیم.

استقلال و خودکفایی

چنانکه گفته می شود: مسجد آقا بزرگ تنها مسجد پنج طبقه ی دنیای اسلام می باشد. سبک به کار رفته در این مسجد (گودال باغچه) بوده و مزایای اصلی استفاده از این سبک عبارتست از: ۱- ضد زلزله شدن بنا ۲- استفاده از مصالح برداشته شده از کف در دیوارها و طاق ها به عنوان خشت و گل.

باغچال یا گودال باغچه در معماری سنتی ایرانی، در وسط حیاط مرکزی ساخته می شده است و یک طبقه در داخل زمین فرو می رفته است. نمونه های این فضا در اقلیم های بسیار خشک کویری از جمله در کاشان، نایین و یزد دیده می شود. گودال باغچه علاوه بر تأمین خاک مورد نیاز

خشت‌های استفاده شده در بنا، امکان دسترسی به آب قنات را هم فراهم می‌کرده‌است. این مساله، در شهرهایی مثل نایین که یک شبکه ی پیچیده ی قنات داخل شهر داشته اند بسیار مهم بوده است. بنابر این معمولاً در گودال باغچه آب روانی می بینیم که حوض میانی را پر می کرده و سر ریز آن به خانه های دیگر می رفته است. در حاشیه ی این حیاط اغلب رواق و گاه چند اتاق به شکلی نیمه باز ساخته می شده و کاشت درخت انار، پسته و انجیر در این گودال باغچه ها مرسوم بوده است. با توجه به کوچکتر و پایین تر بودن این حیاط ها و استفاده از رطوبت و خنکی زمین، علاوه بر رطوبت گیاهان و خنکی آب، در واقع فضایی به مراتب اقلیمی تر از حیاط شکل می گرفته است. گودال باغچه ی خانه ی پیر نیا در نایین و مسجد مدرسه ی آقا بزرگ در کاشان نمونه های خوبی از این فضاها هستند. معماری خانه طباطبایی ها به شیوه گودال باغچه متقارن و درون گرا است، در کویر خانه ها را گود می ساختند تا بنا عایق حرارت و صدا بوده و دسترسی به آب قنات هم راحت تر و در مقابل زلزله مقاومت تر باشد. (فرامرزی پارس، مجله معماری، شماره ۴۸، فروردین و اردیبهشت ۸۷)

در این مسجد تاکنون چند فیلم و مجموعه تلویزیونی و سینمایی هم ساخته شده که مشهورترین آنها: طوقی، عیازان و ملاصدرا می باشد.

بنای مسجد و مدرسه آقابرگ در تاریخ یازدهم آذرماه سال ۱۳۳۰ خورشیدی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

بخش دوم: نقش مسجد آقا بزرگ در فرهنگ و تمدن کاشان

۱- نقش عبادی:

محل اقامه نماز جماعت، قرائت قرآن، احیاء شب های قدر و نیز برگزاری دعای ندبه در عصر جمعه. به گفته شاهدان عینی هنوز طبق سنت به جا مانده از زمان ملا مهدی دعای ندبه در بعد از ظهر جمعه برگزار می شود. سنت قدیم مردم کاشان، اجتماع صبح جمعه مردم به همراه سلاح در دروازه های شهر برای انتظار امام زمان عج بوده و پس از یاس از ظهور در عصر جمعه به ندبه پناه می بردند. (منبع شفاهی: مصاحبه با دکتر عباسعلی فراهتی [از نوادگان آیه الله ملا احمد نراقی و نوه

دختری آیه الله محمد غروی کاشانی و نیز از بستگان متولی مسجد]؛ و دکتر حسین چیت سزایان (۹۲/۹/۹)

بهترین دلیل برای اثبات برگزاری نماز عید قربان و فطر علاوه بر گفته شاهدان عینی، وجود مکتوبه دو سوره شمس و اعلی - که اشاره شد قرائت آن دو سوره در نمازهای عیدین مستحب است - در محراب شبستان زیرین مسجد می باشد. (شکل شماره ۸)

۲- نقش آموزشی: محل تدریس علوم اهل بیت

از جمله ضایعات مهم و جبران ناپذیر فتنه افغان، پراکندگی محافل بزرگ فرهنگی ایران بود به طوری که دانشمندان و طلاب علوم عالیہ ناگزیر به حوزه های علمیه کشور عراق رو آور شدند، تا آنکه اواخر سده دوازدهم هجری شهر کاشان در پرتو شخصیت علمی و جامعیت ملا محمد مهدی نراقی مرکز پر مایه ترین حوزه فرهنگی ایران گردید. چنانکه طلاب حوزه های درس عتبات نیز در پایان تحصیلات خود به کاشان آمده، علوم و فنون عقلی و نقلی را در محضر وی تکمیل می نمودند.

پس از درگذشت نراقی اول نیز مرکزیت علمی آنجا در شعاع شخصیت ملا احمد نراقی دوم و برادر وی ملا مهدی (اقابزرگ) که هر یک مجتهد مسلم عصر خود بودند همچنان دایر و پایدار ماند. (نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان ۱۳۶۵ ص ۲۸۲)

بی گمان از زمان نراقیین تا نیم قرن پیش، غنای علمی حوزه های علمیه کاشان به حدی بوده که شخصیت های بزرگی را در تمام سطوح (از مقدمات تا خارج و اجتهاد) در این شهرستان تربیت می کرده و نیازی به مهاجرت به حوزه های دیگری چون نجف، اصفهان یا قم نبوده اما جاذبه عکس وجود داشته، چنانکه علماء بسیاری از شهر های دیگر به کاشان می آمدند. از باب نمونه جاذبه حوزه علمیه این شهر به حدی بوده که شیخ الفقهاء و المجتهدین، شیخ مرتضی انصاری را چهار سال در کاشان ماندگار کرده و شاگرد ملا احمد نراقی و احتمالاً ملا مهدی نراقی در این شهر بوده است. (انصاری، مرتضی - از نوادگان شیخ مرتضی - زندگی و شخصیت شیخ انصاری)

از دیگر تربیت شدگان در این شهر عالم پرور میتوان به ملا محمد حسین مجتهد کاشانی (نوه دختری ملا مهدی نراقی)، ریاضی دان، فقیه، حکیم، منجم و مفسر بزرگ اشاره کرد. سید جمال

الدین اسد آبادی با ملا محمد حسین به عنوان اعلم علماء کاشان دیدار و برای بسیج علماء جهان اسلام بر علیه استبداد مذاکره و مشاوره میکند. سید جمال الدین در وصف ایشان میگوید: در تمام بلاد اسلامی که مسافرت کردم عالمی به جامعیت ملا محمد حسین مجتهدی کاشانی در معقول و منقول نیافتم. (منبع شفاهی: همان ۹۲/۹/۱۸)

از دیگر شخصیت های برجسته این حوزه آیه الله سید محمد علوی بروجردی معروف به آقا سید محمد باغ. (این شهرت اسمی به جهت برگزاری کلاس درس ایشان در باغ شخصیشان در زمان رضا خان بوده. سه راه و خیابان علوی در کاشان به جهت بزرگداشت نام این عالم برجسته می باشد.)

از جمله کتاب های ایشان: (۱) الفیه ای منظوم در نحو که به اعتراف محققان برتر از الفیه ابن مالک است. (۲) الفیه ای منظوم و بی نظیر در بلاغت به زبان عربی (۳) منظومه ای در فقه با ۵۰۰۰ بیت به زبان عربی (۴) منظومه ای به زبان عربی در مقتل امام حسین (ع) به نام المراثی العاشوریه. ایشان به اعتراف بزرگان استاد مسلم فقه، اصول و فلسفه بوعلی در کاشان بوده است. خود ایشان گفته: شفای بو علی را بیش از ۵۰ بار تدریس کردم و تدریس آن برای من از تدریس سیوطی آسان تر است.

در یک کلام، رواج و توسعه علوم اهل بیت در کاشان به حدی رسید که همزمان بیش از ۶۰ مجتهد مسلم در محله طاهر منصور زندگی میکردند. (منبع شفاهی: همان ۹۲/۹/۱۸)

دو مسجد و مدرسه بزرگ شهر کاشان به دستور فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار برای اقامه نماز و کرسی تدریس این دو برادر عالم تاسیس شد.

*الف: مدرسه علمیه سلطانی (۱۲۲۱-۱۲۲۹) با سرپرستی میرزا ابوالقاسم اصفهانی (حاکم کاشان) جهت تدریس ملا احمد نراقی. این مرکز بزرگترین مدرسه علمیه طلبه نشین کاشان تا این زمان است.

*ب: مدرسه علمیه آقا بزرگ (۱۲۵۱-۱۲۶۰) با سرپرستی حاج محمد تقی خانابان (حاکم کاشان) جهت تدریس ملا مهدی نراقی.

البته روحانیت و معنویت در مسجد آقا بزرگ بسیار بیشتر از مدرسه سلطانی بوده است. (نراقی، آثار تاریخی کاشان و نطنز ۱۳۴۸ ص ۱۸۰-۱۸۴؛ منبع شفاهی، همان ۹/۹/۹۲)

۳- نقش اجتماعی:

*الف: فرمان معافیت مالیاتی

عبارت آن فرمان از این قرار است: «به حکم محکم شاهنشاه عادل، بأذن محمد شاه قاجار خلد... ملکه و احسانه، حسب الخواش جناب شریف آداب حجت الاسلام ملامحمد مهدی نراقی، منال دیوانی قصابی و دباغی کاشان به موجب فرمان مبارک مقرر آمده از تکالیف دیوانی معاف شد، خلاف کننده به لعنت خدا گرفتار شود. فی المحرم ۱۲۵۶» (شکل شماره ۹)

*ب: دفن شهید ملا علی در مسجد آقا بزرگ.

شهید حجت السلام آقا علی نراقی نوه مرحوم فاضل نراقی است که در دوره حکومت احمد شاه قاجار زندگی می کرده است. ایشان یکی از مجاهدان و مبارزان دوران مشروطه در کاشان بوده که پس از طغیان نایب حسین کاشی و تعدیات او به مردم، احساس تکلیف کرده، در مقابل او ایستادگی و مردم را بر علیه او تحریک می کند. سرانجام نامه ای را بنام دادخواهی نوشته، آن را به نزد سید حسن مدرس می فرستد. نامه مذکور به دست عین الدوله افتاد و آنرا برای نایب حسین فرستاد. نایب حسین آقا علی را به خانه خود دعوت کرد و دیگر کسی او را ندید. پس از پایان غائله اشرار (نایب حسین) معلوم گشت که آقا علی به دست نایب حسین و پسرانش مسموم شده، به شهادت رسیده و جنازه اش را در مزرعه دوک حوالی کاشان در چاهی انداخته اند. پس از کشف جنازه، آن را به مقبره خانوادگی نراقی ها در کاشان منتقل کردند. (نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان، ۱۳۶۵ ص ۳۱۰-۳۱۱) (شکل شماره ۱۰)

۴- نقش سیاسی مسجد:

*الف: ارائه بحث ولایت فقیه برای اولین بار

ملا مهدی در بحث ولایت فقیه متأثر از فتوای برادر و استادش ملا احمد فاضل بود. ملا احمد نراقی به طور مستوفی به بحث ولایت فقیه پرداخت، و گویا برای اولین بار در این باب، رساله‌ای مستقل نگاشت و بیان کرد که مقصود، بیان ولایت فقهایی است که در زمان غیبت حاکم و نائب

ائمه باشند (نراقی، عوائد الایام ۱۳۸۱ ص ۵۲۹) او می گوید: اگر پیامبری به هنگام مسافرتش به کسی بگوید که او وارث و جانشین و امین و حاکم است، پس همه آن چه که آن فرد در امور مردم بر عهده داشته است، به آن شخص نیز منتقل می شود. (همان ص ۵۳۷)

ایشان باور به ولایت فقیه را امری اجماعی دانسته، اشاره می کند که در نبود حاکمیت معصوم، حاکمیت از آن فقهای شیعی عادل است. (همان ص ۵۳۴ - ۵۳۷)

همچنین تصریح می کند: برپایی حدود اسلام بر عهده سلطانی است که از سوی خدا و ائمه معصومین منصوب شده است. (همان ص ۸۱۰)

*ب: بسیج مردم

شکست ایران در جنگهای اول با روسیه (۱۲۳۰ مطابق با ۱۸۱۵ میلادی) منجر به از دست دادن برخی نواحی شمالی ایران شد که بدرفتاری شدید قوای روس با اهالی این منطقه را در پی داشت. به طوری که در اثر درخواست های کمک مکرر از سوی آنها، مردم ایران را نیز دچار حسّ خشم و انتقام جویی عمیقی کرد. «اجحافات و رفتار بی رویه مامورین دولت روس که باعث تنفر مردم در ایالات متصرفه گردیده و از همان سال ۱۲۳۰ سکنه این نواحی را تکان داد و بالاخره در سال ۱۲۴۱ مبدل به یک شورش و هیجان عمومی گردید.» «ظلم و فجایع دولت روسیه علمای مسلمان را در مشاهد متبرکه سخت نگران ساخته بود.» افکار مردم به حد اعلا بر ضد روسیه تهییج شده بود. ملت و روحانیون و اغلب زمامداران تقاضای اعلان جنگ بر ضد دولت روسیه داشتند.

ملا احمد نراقی در جنگ دوم با روسیه تزاری فرمان جهاد صادر کرد که در پی آن، دسته ای از اهالی به سرپرستی ملا احمد نزد فتح علی شاه رفته، به تظاهرات پرداختند. قبل از آن نیز در ۵ ذیحجه ۱۲۴۱ (۱۱ ژوئیه ۱۸۲۹) «آقا سید محمد مجتهد» همراه صد تن از روحانیون وارد سلطانیه شده بود. در نتیجه فرمان حمله صادر شد و در اثر این حمله که از ذیحجه ۱۲۴۱ تا آخر محرم ۱۲۴۲ به طول انجامید، تمام نواحی که مطابق «معاهده گلستان» تسلیم روسها شده بود از جانب قوای ایران مجدداً پس گرفته شد. اگرچه این پایان جنگ نبود و روسیه بعدها با حمله مجدد نواحی گسترده ای را اشغال کرد. (بنا، تاریخ سیاسی و دیپلماسی ۱۳۸۳ ج ۱ ص ۲۰۶)

حادثه ای تلخ: تبدیل مسجد به مدرسه دخترانه

تولیت مسجد و مدرسه آقا بزرگ برای مدتی بر عهده یکی از نوادگان نراقی بزرگ بنام حسن نراقی قرار گرفت. زمان تولیت شیخ حسن، تنها مدرسه دخترانه، مدرسه بنات وحدت بشر بود که به مدرسه بهائیان معروف بود و برای خاندان نراقی سنگین بود که دختر خود را به مدرسه بهائیان بفرستند. لذا همسر وی - رخشنده گوهر - کلاس درس کوچکی برای ناهید و چند تن از دختران هم سن و سال وی در منزل دایر کرد. همین امر اندک اندک موجب پیدایی انگیزه و تقویت فکر تاسیس مدرسه دخترانه از سوی رخشنده گوهر در کاشان شد. وی در این باره میگوید:

خانواده نراقی در کاشان مسجدی داشتند به نام مسجد آقابزرگ که سالها در این مسجد طلاب به تحصیل علوم دینی میپرداختند. تولیت این مسجد به عهده شوهرم بود. بعد از مشورت با شوهرم و کسب اجازه از اداره اوقاف و وزارت فرهنگ، مسجد آقابزرگ را به صورت مدرسه در آوردیم. (اطلاعات بانوان (مجله هفتگی) ش ۷۷۰، مورخ ۱۶ فروردین ۱۳۵۱، ص ۴۷)

این آموزشگاه با نام دبستان دانش دوشیزگان کاشان رسماً دخترانه ولی در عمل مختلط بود. (شرق (روزنامه) ش ۴۴۷، مورخ ۱۳۸۴/۱/۲۲ ص ۱۹ نوشتار عباس سلیمی) این امر در کاشان بدعتی محسوب می گردید که عده ای دختر با لباس فرم (لباس فرم شامل بلوز سفید آستین کوتاه با شلوار مشکی کوتاه تا بالای زانو که لبه آن با کش جمع میشد تا دختران به راحتی بتوانند حرکات لازم ورزشی را انجام دهند. اطلاعات بانوان، همان ص ۴۶) آن هم در مسجد به تحصیل پردازند، اما به خاطر نفوذ خانوادگی خانواده نراقی برای اهالی شهر قابل قبول بود. (نراقی، به نقل از سید محمود سادات بیدگلی؛ تاریخ آموزش و پرورش رسمی شهرستان کاشان. سازمان آموزش و پرورش اصفهان (طرح تحقیقاتی) شهریور ۱۳۸۲) دیری نپایید که به همت رخشنده گوهر مشیری، نخستین دبیرستان دخترانه کاشان به سال ۱۳۱۴ در این شهر تاسیس شد و نام آن «دبیرستان دانش دوشیزگان» نهاد شد. شاگردان دبستان به دبیرستان آمدند و در همان مسجد آقا بزرگ به تحصیل پرداختند. (اطلاعات بانوان، همان ص ۴۶-۴۷).

یادآوری این نکته ضروری است که یهودیان و بهائیان کاشان در احداث مدرسه و انجام فعالیت های فرهنگی پرتلاش بودند. کلیمیان در سال ۱۲۸۶ مبادرت به تاسیس مدرسه «آلیانس اسرائیلیت

اونیورسال» در کاشان کردند. این مدرسه تا ۱۳۲۶ مختلط بود و هزینه آن از سوی آژانس بین المللی یهود تامین می شد. بهائیان کاشان نیز، یک سال پس از کلیمیان به ایجاد دو مدرسه همت گماشتند. «مدرسه پسرانه وحدت بشر» و «مدرسه بنات وحدت بشر» اما فشار افکار عمومی ناشی از جو مذهبی حاکم باعث تعطیل شدن مدارس وحدت بشر در سال ۱۳۱۳ شد که در نتیجه دانش آموزان آن به مدرسه کلیمیان منتقل شدند.

کشف حجاب زنان تحت عنوان «حریت نسوان» که در ۱۷ دی ۱۳۱۴ رسمیت یافت، اوضاع مراکز آموزشی را دگرگون کرد و مناسبات تازه ای پدید آورد. روایت مدیر دبستان و دبیرستان دانش دوشیزگان کاشان از این واقعه خواندنی است.

ما در مدرسه جشن بزرگی برپا کردیم. در این مراسم، دخترها و معلمین همگی چادرها را برداشتند و کلاه بر سر گذاشتند. منظره جالب و بدیعی در این مراسم به چشم میخورد و محیط دیدنی بود. دختران جوان خیلی کمتر احساس ناراحتی می کردند و بعضی هم خیلی هم خوشحال بودند. در این مراسم من سخنرانی مفصلی کردم و برنامه های جالبی هم اجرا شد. رفته رفته کلاه ها را هم برداشتند و بعد از مدتی شاگرد و معلم بدون چادر به مدرسه آمدند. (همان ص ۴۷)

اما ورق چگونه برگشت: در آخرین روز از دومین ماه بهار ۱۳۲۱، ورود یک عالم تبعیدی، باعث بر هم خوردن معادلات آن روزگار و ایجاد تغییر و تحول در حال و هوا و فضای شهر شد. آیه الله محمد خالصی زاده از علماء ضد استعمار و استبداد بود که سال های عمر خود را صرف روشنگری و مبارزه در عراق و ایران نمود و رنج و محنت زندان، تبعید، آزار، ترور و مسمومیت، تهمت و توهین را به جان خرید. ایراد خطابه جمعه در شهر تویسرکان و حکم جنجال برانگیز این عالم شجاع مبنی بر حرمت همکاری در ساخت راه آهن جنوب- شمال که انگلیسی ها برای کمک رسانی به هم پیمانان خود در دست اقدام داشتند که در پی آن تمام مردم شهر از همکاری استنکاف کردند، باعث تبعید ایشان به کاشان گردید. (همان ص ۱۵۷؛ هاشم الدباغ. صفحات مشرقه من الجهاد الدینی و السیاسی لعلماء العراق، الامام المجاهد الشیخ محمد الخالصی. طهران، مولف، ۱۹۸۸ صص

آمدن آیه الله خالصی زاده در ۱۳۲۱/۲/۳۱ به کاشان برای اسلام، روحانیت و مردم منشا خیر بود. او بنیان گذار مبارزه در کاشان بود و تحول عجیبی ایجاد کرد و جوانان را به سوی خود جلب کرد. (ابن الرسول، انقلاب اسلامی در کاشان ۱۳۸۳ ج ۱ ص ۵۲)

از اقدامات برجسته این عالم آگاه، برجسته و با نفوذ در شهر کاشان میتوان به موارد ذیل اشاره کرد:

*الف: روشنگری، تبلیغ اسلام، انتقاد از اوضاع و مبارزه با استعمار و استبداد

*ب: تاسیس حوزه علمیه در کاشان و یزد

*ج: جذب جوانان و تشویق به ورود به حوزه علمیه: از علمایی که با تشویق آیه الله خالصی زاده وارد حوزه علمیه شدند: آیا عظام و حجج اسلام حاج شیخ حسین راستی کاشانی، محمد امامی کاشانی، سید محمد تسلطی، محمود صلاحیان، غلامرضا گل سرخی، مسلمی و حلیمی. (تاریخ و فرهنگ معاصر (فصلنامه) ش ۵ پاییز ۱۳۷۱ ص ۱۶۴، مقاله علی حجتی کرمانی با عنوان « دو نامه تاریخی و منتشر نشده از: برادر، همفکر و همرزم، گل سرخی»، منبع شفاهی: مصاحبه با دکتر عباسعلی فراهتی، تاریخ ۹۲/۹/۱۸).

*د: اعتراض به تغییر عملی کاربری و تبدیل برخی مکان های مذهبی، مساجد و حوزه های علمیه کاشان به مراکز آموزشی دخترانه که نتیجه آن باز پس گیری دو مدرسه بزرگ شهر بود.

۱- مسجد و مدرسه علمیه سلطانی (مدرسه شاه یا امام خمینی فعلی در بازار کاشان و در زاویه شمالی میدان کمال الملک واقع شده و از آثار زیبای دوره قاجاریه است که در زمان سلطنت فتحعلی شاه احداث شد): با وجود آنکه تنها دو ماه از تبعید و ورود آیه الله خالصی زاده به کاشان می گذشت، طی تلگرافی در مورخه ۳۱ تیر ۱۳۲۱ خطاب به اسفندیاری، رئیس مجلس شورای ملی، در مورد منع ورود علماء به مدرسه و مسجد سلطانی و تبدیل شدن آن به محل رقص و پایکوبی اعتراض کرد. (مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره سند ۱۳/۱۴۲/۱۳/۱/۶۵) در پی آن فریاد روحانیون کاشان نیز بلند شد و تلگراف جمعی از علما به مجلس مبنی بر اعتراض نسبت به انجام اعمال غیر مناسب و تئاتر در مسجد سلطانی و تقاضای تخلیه مدرسه و تسلیم مسجد به مسلمین (همان، شماره سند ۱۳/۱۴۱/۱۳/۱/۶۵) فضای حاکم را عوض کرد. گسترش دامنه

اعتراضات طیف دینداران باعث شد مدرسه سلطانی از دست ایادی دولت پس گرفته شود. (نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان ۱۳۶۵ ص ۳۷۱)

۲- مسجد و مدرسه علمیه آقابزرگ. ادامه فشارها و اعتراضات گذشته باعث تعطیلی دبستان و دبیرستان دانش دوشیزگان شد که متعاقب آن، خانواده نراقی کاشان را به مقصد تهران ترک کردند. از علماء کاشان که همزمان و هم‌نوا با آیه الله خالصی زاده به مجلس شورای اسلامی نامه اعتراضی ارسال کردند: آیه الله محمد غروی کاشانی، سید محمد حسین رضوی کاشانی، میرزا مجد الدین نراقی. (مصاحبه همان تاریخ ۹۲/۹/۹)

ج. تشکیل انجمن ولایتی مسجد

در زمان نهضت مشروطیت، غائله نایب حسین در کاشان شکل گرفت که تا ده سال ادامه داشت. در این غائله، ظلمی که بر مردم روا داشته شده بود به حدی خارج از انسانیت بوده که صدای رضا شاه را نیز در می آورد. رضا شاه در ابلاغیه مورخ حوت ۱۳۰۰ به صراحت اعتراف می کند: برای من طاقت فرسا بود که این ملت بیچاره سالی ده کرور تومان مخارج قشون را از پیرزن های فقیر کرمان و بلوچستان دریافت و تادیه نماید و آنوقت یک نفر دزد ده سال در اطراف قم و کاشان و تا دروازه تهران مشغول شرارت و راهزنی و سپس بعضی از مرکزبان را هم در تمام دزدیها شریک و انباز بینم. (نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۳۱۷-۳۱۸. نقل از نخستین شماره مهنامه ارتش)

در این دوره خفقان رضا خانی و نایبی، علماء و بزرگان کاشان که از ظلم و ستم دوسویه به ستوه آمده بودند، انجمن ولایتی مسجد آقا بزرگ کاشان را برای مبارزه با استبداد رضاخانی و قلدری نایبی تاسیس کردند. اعضاء اولیه این انجمن شامل: ملا حبیب الله شریف کاشانی، آیه الله میرزا محمد نراقی، آسید محمد رضا پشت مشهدی، آیه الله سید محمد رضا یثربی.

کلیه فعالیت های سیاسی ضد مشروطه در کل کاشان از مسجد آقا بزرگ و توسط این انجمن هدایت می شده است. (منبع شفاهی: همان، تاریخ ۹۲/۹/۹)

د: محل اجتماع مردم در ایام الله

از ابتدای انقلاب اسلامی محل اجتماع و شروع تظاهرات مردم بر علیه نظام شاهنشاهی غالباً از این مسجد بوده است و هم اکنون نیز تظاهرات ایام اللهی چون ۲۲ بهمن، روز قدس و ... از این مسجد آغاز می شود.

نتیجه گیری

مسجد آقا بزرگ نمونه مسجدی است که مطابق حکمت اسلام و تاکید پیامبر مکرم اسلام (ص) تک بعدی نبوده و در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و.. در جامعه خود تاثیر گذار بوده است. برگزاری مناسک عبادی، کرسی درس یک عالم، بکار رفتن انواع هنرهای دیرپای ایرانی در معماری آن، گرمای داشت مقام شهید، محل اجتماع و بسیج عمومی جهت مبارزه با ظلم، پایگاه خط دهی جریان های سیاسی در دورانهای مختلف، از آن جمله است، اما متأسفانه امروزه جز حضور تعداد اندکی از طلاب علوم دینی، مراجعه اندکی به کتابخانه و بازدید سیاحان کاربرد دیگری ندارد، بنابراین پیشنهاد می شود اولاً مسجد آقابزرگ زیر نظر مدیریت حوزه علمیه منطقه کاشان تبدیل به مرکز آموزشی حوزه های علمیه، مرکز برگزاری همایشها و کنگره های علمی و نیز مرکز کتابخانه تخصصی در موضوعات اسلامی باشد. ثانياً باید در خصوص مساجد کشور با چنین پیشینه تاثیرگذار، تحقیقات گسترده تری صورت گرفته، شیوه مدیریت مسجد در مورد کارکرد های مختلف بررسی شده و به عنوان الگو به مساجد کشور معرفی گردد و در صورت نیاز دوره آموزشی برای امامان جماعت و مدیران مساجد برگزار گردد.

(شکل شماره ۲)

(شکل شماره ۱)

(شکل شماره ۴)

(شکل شماره ۳)

(شکل شماره ۶)

(شکل شماره ۵)

(شکل شماره ۸)

(شکل شماره ۷)

(شکل شماره ۱۰)

(شکل شماره ۹)

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم، خط عثمان طه
۲. ابن عبد البر، یوسف بن عبد الله، الاستيعاب فی معرفه الأصحاب ، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل، ط الأولى، ۱۹۹۲/۱۴۱۲.
۳. ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع الهاشمی البصری الطبقات الكبرى، تحقیق محمد عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، ط الأولى، ۱۹۹۰/۱۴۱۰.
۴. ابن الرسول سید اصغر. انقلاب اسلامی در کاشان تهران مرکز اسناد انقلاب اسلامی ۱۳۸۳.
۵. ابن طقطقی ، محمد بن علی ، تاریخ فخری : ترجمه محمد وحید گلپایگانی ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، تهران ، ۱۳۵۰ ه ق. فصلنامه حضور، شماره ۵۰.
۶. ابن أبی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة ، دار سید الشهداء للنشر، قم، ۱۴۰۵.
۷. اطلاعات بانوان (مجله هفتگی) ش ۷۷۰، مورخ ۱۶ فروردین ۱۳۵۱.
۸. اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، مرآت البلدان، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۶۷
۹. الترمذی السلمی محمد بن عیسی، سنن ترمذی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۰. امامت، عزیزا.. تذکره حضرت سلطانعلی بن امام باقر و آقاعلی عباس، نشر مرسل ۱۳۷۸
- ۱۱.
۱۲. بی نا، حدود العالم من المشرق الی المغرب، (به کوشش منوچهر ستوده) تهران، طهوری، ۱۳۶۲ش.
۱۳. بینا، علی اکبر، تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۸۳
۱۴. تاریخ و فرهنگ معاصر(فصلنامه) ش ۵ پاییز ۱۳۷۱
۱۵. حائری، عبدالهادی نخستین رویارویی اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.

۱۶. الحسنی سلیم، نقش علمای شیعه در رویارویی با استعمار ۱۹۰۰-۱۹۲۰م. ترجمه محمد باهنر و صفاء الدین تیرائیان. تهران موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۷
۱۷. خالصی محمد، صفحات مشرقه من الجهاد الدینی و السیاسی لعلماء العراق، طهران، مؤلف، ۱۹۸۸.
۱۸. رازی عبدالجلیل قزوینی، نقض، تصحیح میرجلال محدث (تهران، انتشارات انجمن آثار ملی ۱۳۵۸)
۱۹. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق ندیم مرعشی، دارالکتب العلمیه راوندی ۱۳۸۱
۲۰. محمد بن علی بن سلیمان، راحة الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق، به تصحیح محمد اقبال و تصحیحات مرحوم مجتبی مینوی، تهران، امیرکبیر ۱۳۶۴ش.
۲۱. ریاحی، محمد حسین، غیث الدین جمشید کاشانی، دانشمند و ریاضی دان بزرگ اسلامی، روزنامه همشهری، ۱۳۷۴/۲/۲۱.
۲۲. زرکشی، محمد بن عبدالله، اعلام المساجد باحکام المساجد، تحقیق ابو الوفاء مصطفی المراغی، دارالکتب المصریة، قاهره، ۱۴۰۳ ه ق
۲۳. سیاحت نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۶ش (۶ جلد).
۲۴. شرق (روزنامه) ش ۴۴۷، مورخ ۲۲ فروردین ۱۳۸۴ ص ۱۹ نوشتار عباس سلیمی نمین.
۲۵. طبرسی فضل بن حسن، ۱۳۷۲ ش، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چ سوم تهران، انتشارات ناصر خسرو
۲۶. عاطفی، افشین، بزرگان کاشان، انتشارات مرسل چ ۲، ۱۳۸۹.
۲۷. غنیمه، عبدالرحیم، تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی؛ ترجمه محمد وحید گلپایگانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۰ه ق
۲۸. فصلنامه میراث جاویدان (مجله وقف) سال ششم، شماره دوم، تابستان ۱۳۷۷.
۲۹. کاشان شناسی، محمدمشهدی نوش آبادی، مجله رسانه دانشگاه کاشان، شماره های ۱۹ و ۲۰ سال ۱۳۸۲،

۳۰. کلانتر ضرابی عبدالرحیم، تاریخ کاشان، به کوشش ایرج افشار، تهران، کتابفروشی ابن سینا، ۱۳۴۱.
۳۱. مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ق، بحار الانوار، جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۲. مجله کاشان‌شناخت، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۴.
۳۳. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره سند ۳۹.
۳۴. مشهدی نوش‌آبادی، محمد، جغرافیای تاریخی کاشان در تاریخ قم، ۱۳۸۴.
۳۵. مصاحبه با دکتر عباسعلی فراهتی و دکتر حسین چیت‌سازیان، ۹۲/۹/۹.
۳۶. مقاله: دارالعلم کاشان، خاستگاه نراقی‌ها، برگرفته از سایت کنگره فاضلین نراقیین
۳۷. موظف رستمی محمد علی، آیین مسجد، گویه، اول، تهران، ۱۳۸۱.
۳۸. واقدی ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۰ج، بیروت، دار الکتب العلمیه ۱۴۱۸ج ۲
۳۹. الواقدی محمد بن عمر، المغازی، تحقیق مارسدن جونس، بیروت، مؤسسه الأعلمی، ط الثالثه، ۱۹۸۹/۱۴۰۹
۴۰. نراقی حسن، تاریخ اجتماعی کاشان، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۵.
۴۱. نراقی حسن، کاشان در جنبش مشروطه ایران، تهران، انتشارات ایران، ۱۳۶۴،
۴۲. نراقی، حسن، آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸ش.
۴۳. نراقی؛ احمد؛ عوائد الایام؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی ۱۳۸۱

